

ANDERS MELLBOURN

Skyldigheten att skildra

bidrag till *Spår av Gud*, Vänbok till Valborg Lindgärde, Studia Theologica Holmiensia, Teologiska Högskolan Stockholm 2006

Frihet är journalistikens honnörsord. Frihet att granska och avslöja för att vara ett värn för demokratin är den stora journalistiska dygden, åtminstone i chefredaktörers och publicisters högtidstal.

Ord som skyldighet och ansvar väcker däremot misstänksamhet bland publicister. När de uppmanas att ta samhällsansvar och fundera på konsekvenserna av vad de väljer att ge offentlighet åt, blir de misstänksamma. Sådant tal uppfattas i mediasammanhang mest som vackra dimridåer för makthavares vilja att begränsa yttrandefriheten och slippa besvärande granskning. Kombinationen samhällsansvar och journalistik luktar gammalt överhetssamhälle eller statssocialism.

Bortom friheten?

Som gammal journalist delar jag misstron mot talet om skyldighet och ansvar. Ska politik och demokrati leva, måste journalistiken både vara djärv i ämnesval, skarp i granskningen och oberoende i analysen.

Men även vi journalister går med på vissa inskränkningar i granskaruppdraget och yttrandefriheten. Vi gillar inte åtal om förtal men har i Sverige – eller har åtminstone länge haft – förståelse för resonemang om privatlivets helgd och den enskilda människans sårbarhet inför massmedier. I princip – men kanske inte i vår syn på hur det tillämpas i praktiken – respekterar vi också att ett även ett demokratiskt samhälle måste ha hemligheter vad gäller nationens säkerhet. Vi har våren 2006 ånyo påmint om spionen Stig Wennerström och hans avslöjanden om svensk krigsplanläggning för dåvarande Sovjetunionen. Sådana uppgifter hade det inte heller varit befogat att press, radio eller TV spritt till allmänheten, även om en journalist kommit över dem på ett någorlunda oskyldigt sätt.

Många hävdar till och med att medierna är alltför lama i sitt förhållande till den militära och säkerhetspolitiska ledningen, särskilt i skildringen av krig och konflikter. De flesta medieforskare brukar hävda att medierna går i krigförande makthavares ledband, och när det är skarpt läge demoniserar fienden och hejar på hemmalaget som om det vore en fotbollsmatch. Detta har sagts också om våra svenska medier – alltså inte bara om amerikansk och brittisk press – under kriget mot Saddam Husseins Irak och på Balkan under de senaste tio-femton åren. Men visst, det också har hävdats att modern krigs- och konfliktjournalistik trots allt i längden blir kritisk och till slut huvudsakligen mer krigsavvärjande än krigshetsande (Mellbourn 2001).

Vidgat säkerhetsbegrepp

Vid säkerhetspolitiska konferenser talas i dag mest om icke-militära säkerhetshot – som organiserad brottslighet och människohandel, oreglerade flyktingströmmar, miljöförstöring, IT-säkerhet och epidemier (Eriksson 2004). Vi talar också om kulturella och religiösa motsättningar i termer av säkerhet – ibland t o m om krig mellan civilisationer, även om de flesta tar avstånd från själva begreppet. Kopplingen ligger i att de kan ta sig uttryck i terrorism. Den fråga som numera tycks mest känslig är huruvida det i sista hand är ett uppdrag för polis eller militär att försvara oss mot terroristhandlingar.

Visserligen går det ibland inflation i nya säkerhetshot och våra förställningar om deras farlighet, men i stort brukar de flesta vara överens om att betona ett breddat säkerhetsbegrepp

och vidare hotbilder. I den försvarspolitiska diskussionen har detta mildrat motsättningarna om konfliktförebyggande och krishantering mellan pacifister och militärer och skapat en anmärkningsvärd säkerhetspolitisk samsyn – åtminstone på ett allmänt övergripande plan. Det nya säkerhetsbegreppet har också utmanat folkrätten. Statssuveräniteten har tidigare varit utgångspunkten för den internationella politiska analysen. Men när mänskliga rättigheter och sociala och medicinska missförhållanden blivit säkerhetspolitik, är inte längre statssuveräniteten helig. Fokus flyttas från nationell till mänsklig säkerhet (jfr Gunner&Mellbourn 2005). Stater sägs nu ha en *skyldighet att skydda* (ICISS 2001). Om inte statsledningar och regeringar lyckas, kan eller vill ta sitt ansvar gentemot sina undersåtar utan utsätter dem för död och grova kränkningar av mänskliga rättigheter, då måste omvärlden kunna ingripa också mot en suverän statsmakt. Att så förhindra lidande och folkmord har länge varit en kontroversiell ståndpunkt, men åtminstone till en del är den nu antagen som mellanfolklig princip i slutdokumentet från FN:s reformtoppmöte i samband med 60-årsfirandet hösten 2005 (United Nations General Assembly 2005).

Vad skall man skildra?

Det gäller nu för medier och journalister att tänka över vad det nya, breda säkerhetsbegreppet innebär för dem. Vilken är i detta nya sammanhang deras *skyldighet att skildra*? Här börjar det brännas för yttrandefriheten.

När allt mer blir säkerhetspolitik, blir allt fler frågor säkerhetspolitiskt känsliga. Ska de då skyddas för publicitet av nationella säkerhetsintressen? Finns också inom den bredare säkerhetspolitiken planläggning och hemliga uppgifter som varken de egna medborgarna eller fienden – vilken den nu är i icke-militära sammanhang – ska få kännedom om? Finns det också i de nya hotbilderna propaganda och informationskrigföring som vi måste lära oss att skydda oss mot? Svaren på de frågorna är svårare att finna än att avgöra vilka militära uppgifter som det bör vara ett brott att avslöja.

Med betoningen av mänsklig säkerhet får journalistikens förhållande till den enskilde individen ytterligare en dimension. Ett grundläggande drag i all mediutveckling är att det journalistiska perspektivet blir mer och mer personinriktat. Denna personifiering utgör redan i sig en påfrestning på de integritetshänsyn som länge präglat svensk journalistik. Om mänsklig säkerhet innebär att också personjournalistik skulle omfattas av säkerhetspolitiska hänsyn, blir situationen än mer komplicerad.

»Säkerhetisering« – att något definieras som säkerhetspolitik – betyder inte bara att det handlar om något särskilt viktigt (Buzan m fl 1998). I säkerhetspolitiska syften tillåts samhällen att vidta extrema åtgärder, som att tvångsinkalla årskullar under ett år och lära dem att döda, d v s att – om än i organiserade former – bryta mot en av samhällets grundprinciper. Vilka inskränkningar av yttrandefriheten vad gäller religion, miljöskydd, sociala och polisiära förhållanden exempelvis ska vi tillåta oss, när en rad politiska frågor som vi tidigare sett som »vanliga« upphöjs till säkerhetspolitik?

Tre exempel

Hösten 2005 kunde kvällstidningsrubriker – i stilgrader som borde vara reserverade för krigsutbrott – meddela att i natt landar de smittade flyttfåglarna på Öland. Stämningläget var som om vi skulle vänta oss luftlandsatta spetznaztrupper från öst. Det var fel och mest löjeväckande. Men om det varit sant att misstänkta fåglar var på väg hit – som sedan blev fallet några månader senare – hade det då varit ansvarigt att publicera allt av den saliga röran av osäkra fakta och spekulationer med tanke på människors oro och osäkerheten om smittrisker och tillgängligt skydd för pandemiernas farsot? Den verkliga faran med fågelinfluensan tvistar experterna om och medierna har svårt att orientera sig bland de oeniga medicinprofessorerna som de alltför underdånigt vänder sig till. Underdånigheten för

medicinsk och naturvetenskaplig expertis i medier är ju oftast långt större än den inte heller obetydliga värdsamhet med vilken krigskommenterande officerare bemöts i mediala kommentatorsoffor under krig.

Vårvintern 2006 tänkte ett högerextremt parti publicera danska Muhammedkarikatyrer på sin hemsida men utrikesdepartementet hörde av sig och meddelade att publiceringen skulle sätta svenska liv och svensk egendom i fara i Mellanöstern. Detta kostade visserligen utrikesministern hennes jobb men snart efteråt konstaterade JK att ingripandet – eller om det bara var påpekandet – från UD inte kunde betraktas som ett grundlagsvidrigt brott mot yttrandefriheten. Den nationella säkerheten fanns med i bilden. Huruvida UD handlat *lämpligt* eller inte är en annan sak.

Ett tredje exempel är tsunamikatastrofen julen 2004 och dess följder. Vi har sedan flodvågskommissionens rapport i början av december 2005 haft en upprörd debatt mellan politiker och i medier om kommissionens kritik och myndigheternas handläggning av det katastrofläget. Men det skulle likaså ha varit angeläget med en motsvarande, aningen självrannsakande diskussion om tsunamirapporteringen i medierna. Hittillsvarande extern granskning har varit anmärkningsvärt förstående (Grandien m fl 2005) vilket måhända lagt en våt filt över eftertanke och självreflektion kring en rapportering som inte så sällan spekulerade i lidande, blåste upp oansvariga expertbedömningar, erbjöd chockade människor en megafon i stället för självvård och demoniserade ofullkomliga (men knappast ondskefulla) beslutsfattare och handläggare.

Vintern 2006 haft vi haft en nog så vildsint debatt om yttrandefrihet och Muhammedbilder, och till en mindre del om ansvaret för rapportering i paniklägen som fågelinfluensan. De danska karikatyrerna har för ståndaktiga liberaler blivit ett symboliskt exempel på hur vi inte får låta rädsla för terrorism och hänsyn till dunkla, hotande krafter inskränka våra grundläggande fri- och rättigheter (ex Nerbrand 2006). Chefredaktörers återhållsamhet utmålas som feighet och kryperi som minner om självrensning och transportförbud under andra världskriget. Där har vi säkerhetspolitiken igen.

Mer eller mindre samhällsbevarande debattörer beskyller i stället Jyllands-Posten för att vara en medveten provokatör som mer uttrycker dansk främlingsfientlighet än liberala upplysningsideal (Burcharth 2006, Gärde 2006). Yttrandefriheten ska framför allt vara den svages medel mot den starke, men här slår etablissemanget i väst på de invandrare och den muslimska värld som redan ligger. Detta är en särskild säkerhetsrisk när den svage till yttermera visso har terrorismen som vapen.

Gemensam säkerhet och samhällsintresset

Som gammal chefredaktör för Dagens Nyheter är jag tillräckligt liberal för att vara ordentligt bekymrad och orolig över vad det bredare säkerhetsbegreppet kan få för konsekvenser för yttrande- och tryckfriheten i längden. Som gammal direktör för Utrikespolitiska Institutet är jag å andra sidan fullt medveten både om betydelsen av de nya säkerhetsshoten och om behovet av att se över säkerhetspolitikens förutsättningar. Det är förvisso inte bra när allting blir säkerhetspolitik. Men vi måste erkänna att det finns nya hotbilder och att vi inte kan planera vårt försvar enligt det kalla krigets perspektivplaner.

I en färsk statsvetenskaplig doktorsavhandling hävdar författaren efter en genomgång av litteraturen att de vanligaste argumenten för yttrandefrihet är kollektiva snarare än individuella. Grundtanken är att det demokratiska samhället fungerar bättre om medborgarna genom en tillförlitlig kommunikationsprocess får en mängd skilda idéer och perspektiv (Petäjä 2006). Tillämpat på medier innebär det att yttrandefriheten egentligen mer är ett samhällsintresse än en given rätt för det enskilda nyhetsföretaget.

Men även om yttrandefrihet mer skulle vara något kollektivt gott än en individuell rättighet, innebär det inte självklart att samhällets säkerhetsintressen skulle starkt vägas in i

publiceringsavgöranden. Mångfalden och konfrontationen mellan olika synsätt och verklighetsbilder är ju just vad kollektivet behöver. De nya säkerhetshoten kan enligt min bestämda uppfattning inte ge skäl till ny lagstiftning som inskränker yttrandefriheten. Det är bekymmersamt när muslimska statsledningar gör framstötningar både i FN och mot EU om lagreglerat skydd mot religiöst förolämpande framställningar: något slags hädelseparagrafer. Och det är än värre när detta får förstående bemötande av såväl FN:s generalsekreterare, EU:s utrikespolitiska talesman som en rad tidigare regeringschefer från väst (Jfr Bergström 2006, Schmidt m fl 2006).

En ansvarig hållning

Att bara avvisa krav på förbud och hårdare lagar är emellertid ingen lösning. I stället för lagar behövs mer etik och politiskt omdöme som styr publiceringsbeslut. Det är en svårare sak. När medierna ställs att rapportera och värdera hot om nya epidemier, ska de inte styras av stadganden om vad som ligger i ett nationellt eller mänskligt säkerhetsintresse att skildra. De måste i stället sträva efter verklig kunskap i ett förvirrat inforamtionsläge – där ofta inte heller experter vet vad de talar om utan spekulerar fritt. Det som människor är rädda för vill de få kunskap och information om. Enskilda drabbades öden väcker identifikation hos tidningsläsare och TV-tittare. Men just i sådana lägen – när osäkerhet och rädsla är som störst – ställs de verkliga kraven på nyhetsledningar att efter eget omdöme förmedla de nyheter och kunskaper som ger »medborgarna en pålitlig kommunikationsprocess« (Petäjä).

I ett demokratiskt samhälle måste det också vara lagligt tillåtet att publicera bilder som de danska karikatyrerna. Däremot är det lika rimligt – ja, som jag ser det, än rimligare – att hävda att det är olämpligt av flera skäl.

I den stoltaste yttrandefrihetstraditionen ska vi visserligen kunna hata åsikter men vara beredda att dö för rätten att publicera det förhatliga. Men när vissa liberala opinionsbildare vintern 2006 hävdade att alla demokrater måste solidarisera sig med den danska dagstidningen Jyllands-Posten och därför publicera bilderna, brister logiken. Jag själv behöver ju inte offentliggöra något uselt, olämpligt eller förhatligt för att ändå kunna hävda rätten för den som vill sprida det. Från allmänjournalistik synpunkt har det däremot funnits ett rimligt motiv att publicera. När konflikten om bilderna brutit ut och dominerade de internationella nyheterna i stora delar av världen, blir det underligt när inte vissa läsare, lyssnare och tittare själva kunde ta del av det material som satt fart på våldsamheterna.

Till europeisk liberal och radikal värde tradition hör att vilja lyckas med makten, inte minst den kyrkliga. Hädande framställningar ses som ett demokratiskt och intellektuellt fullt respektabelt sätt att provocera makt och föreställningsvärldar man velat bekämpa. I ett demokratiskt och pluralistiskt samhälle är det också ett uttryck för tolerans och samhörigheten att kunna driva även med det mest heliga. Men situationen i världen är inte, ens i Sverige, år 2006 lika jämlik och demokratiskt harmonisk som i Sverige på 1960-talet. En provokation mot Muhammed i en stor nordisk tidning i dag är inte en utamning av makten i landet eller en skarp satir över våra egna majoritetsvärden och beteenden. Den är en drift med de svaga och deras trosföreställningar. Den är utstötande, inte inkluderande.

Det vi skulle behöva är alltså mer dialog, förståelse och respekt för muslimer och islamisk tro bland majoriteterna i Västeuropa (jfr Kung 2006) och samtidigt mer hädelse underifrån i de islamiska samhällena. Det kan synas som idealistiskt önsketänkande. Men om västvärlden kan visa fram något efterföljansvärt i en global dialog mellan tankesystem, religioner och kulturer, borde det att demonstrera just självkritik och viljan att ifrågasätta det egna samhällets mest omfattade värden. Det är också ett budskap om det demokratiska samhällets grundstenar att de begränsningar som görs av debatten beslutas av ansvariga redaktörer, inte av stasmakten eller lagregleringar.

I min liberala kluvenhet hämtar jag stor förtröstan i det faktum att den svenska medieetiken

sedan länge bygger på en skepsis mot absoluta entydigheter och fast reglerade principer i redaktionella bedömningar. I portalparagrafen till de spelregler för press, radio och TV som de svenska publicisterna själva kommit överens om slås fast: »Etiken tar sig inte i första hand uttryck i en formell regeltillämpning utan i en ansvarig hållning inför den publicistiska uppgiften« (PO/PON, www.po.se). Sedan följer förvisso en rad mer konkreta spelregler. Men dessa regler är aldrig så detaljerade att de fritar den enskilde ansvarige utgivaren från hennes eget omdöme.

»En ansvarig hållning inför den publicistiska uppgiften«. Så enkelt och samtidigt svårt är det. Varje ansvarig utgivare har och skall ha en mycket stor frihet att välja vad hon vill se publicerat i sin tidning, på sin hemsida eller sänt i sitt radio- eller TV-program. Men vad hon är *skyldig att skildra* bestämmer hon själv. Det är ett fruktansvärt ansvar som kräver omdöme, kunskaper, empati och sanningslidelse. Ingen av oss som någon gång har haft det ansvaret, har haft alla de förutsättningar som egentligen krävs för att fullgöra uppdraget. Men det borde vara varje utgivares skyldighet att dagligen tänka över vad det innebär, begrunda sina tillkortakommanden och bygga upp en ansvarig hållning.

Referenser

- Bergström, H, »Ska "Pastor Jansson" nu förbjudas av FN?«, *Dagens Nyheter*, 2006 02 15
- Burcharth, M, »Denmark's problem with Muslims«, *International Herald Tribune*, 2006 02 13
- Buzan, B, Waeber, O de Wilde, J, *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner, 1998
- Etiska regler för press, TV och radio*, PO/PON (www.po.se)
- Eriksson, J, *Kampen om hotbilden*, Santérus, 2004
- Grandien, C, Nord, L & Strömbäck, L, *Efter flodvågskatastrofen*, Krisberedskapsmyndighetens temaserie, nr 4, 2005
- Gärde, J, »Freivalds visade kurage«, *Svenska Dagbladet*, 2006 03 22
- Gunner, G & Mellbourn, A, red, *Mänskliga rättigheter och samhällets skyldigheter*, Ordfront, 2005. Studie Theologica Homiensia 12
- Kung, H, »How to prevent a clash of civilizations«, *International Herald Tribune*, 2006 03 04/05
- Mellbourn, A, »Krigshetsare eller fredsframtvångare – om medier i konflikter«, i Bengtsson, H, red, *Politisk kommunikation och demokrati*, Studentlitteratur, 2001
- Nerbrand, S, »Liberalismens fiender och förnekelse«, *Neo*, nr 2, 2006
- Petäjä, U, *Varför yttrandefrihet?*, Växjö University Press, 2006
- The Responsibility to Protect*, Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), December, 2001
- Schmidt, H m fl, »Krise der Verantwortungslosigkeit«, *Die Zeit*, 2006 03 23
- 2005 World Summit Outcome*, United Nations General Assembly, September 2005